

Baltų religijos reliktai Kristupo Hartknocho veikale „Senoji ir naujoji Prūsija“

ELVYRA USAČIOVAITĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
elvyra.usaciovaite@lkti.lt

Pateikiamos Kristupo Hartknocho veikalo „Senoji ir naujoji Prūsija“ ištraukos, jų vertimai ir komentarai apie senosios baltų religijos reliktus, autoriaus išgirstus XVII a. II pusėje Rytų Prūsijoje. Tai iki šiol Lietuvos tyrinėtojų nepastebėtas vietos gyventojų taikytas tabu šėivamedžio krūmui draudžiant laužti ir pjauti jo šakas. Šis K. Hartknocho liudijimas yra unikalus, nes nebuvo paminėtas kituose rašytiniuose šaltiniuose. Papročio autentiškumą, jo svarbumą pagrindžia bendroji archajinė baltų tradicija, kurios vienas ryškiausių bruožų – miškų ir medžių sakralumas. Straipsnyje komentuojamas ir šio autoriaus paliudytas gyvačių gerbimas Prūsijoje bei kaimyninėje Žemaitijoje, o tuo pačiu aptartas K. Hartknocho minties tikėtinas dėl archajiniame baltų kulte naudotų gyvačių sąsajos su išdubusiais drevėtais medžiais. Taip pat komentuojamos K. Hartknocho žinios apie jo paties ir kitų ano meto senienų mėgėjų bandymus kasinėti senovės prūsų palaidojimus Semboje. Šiuos duomenis papildėme Kristupo Friedricho Reuscho (1695–1742) surinkta ir paskelbta medžiaga apie XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios atkastas urnas, jas radusių žmonių pasakojimus apie radimo aplinkybes ir pilkapių įrangą.

Esminiai žodžiai: sakralumas, šėivamedžiai, jų šakos, gyvatės, medžiai su drevėmis, Romovė, pilkapiai, urnos.

Kristupas Hartknochas, vienas žymiausių vokiečių kilmės Prūsijos istorikų¹, gimė 1644 m. Jablonkoje, netoli Passenheimo (dab. Lenkija), mirė 1687 m. Torunėje. 1661 m. įstojo į Karaliaučiaus universitetą studijuoti filosofijos, ypač gilindamasis į teologiją, tačiau dėl lėšų stygiaus turėjo stu-

dijas nutraukti. Įsidarbino Lietuvoje netoli Kauno² namų mokytoju vieno gydytojo šeimoje. Lietuviai jam parūpino evangelikų mokyklos rektorius vietą Vilniuje³. Išdirbęs čia porą metų, 1667 m. grįžo į Rytprūsius, kur mokytojavo ir baigė mokslus: 1672 m. tapo filosofijos magistru. Tuo metu

1 Apie K. Hartknochą šios publikacijos autorė jau yra rašiusi, žr.: Usačiovaitė E. Kristupas Hartknochas apie prūsų religiją. *Senovės baltų kultūra: Tai, kas išlieka*. Vilnius, 2009, p. 39–68.

2 *Altpreußische Biographie hg.* Im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landeskunde von Christian Krollmann, T. 1. Marburg/Lahn, 1974, S. 251.

3 *Encyklopedia powszechna*. Warszawa, t. 11, 1862, s. 266.

labai susidomėjo regiono istorija, ėmė tirti rašytinius šaltinius, rinkti medžiagą apie baltų (lietuvių, prūsų, kuršių, žiemgalių) kultūrą. Sukauptus duomenis analizavo ir publikavo atskirais lotynų kalba parašytais tekstais, taip vadinamomis *Disertacijomis* (terminą *disertacija* šiuo atveju reikia suprasti kaip *svarstymai*, anuometine to žodžio prasme). Didelis jo nuopelnas savo epochai buvo tai, kad jis 1679 m. publikavo XIV a. istorinį šaltinį – Petro Dusburgiečio kroniką, jos gale kaip komentarus pridėdamas savo devynioliką *Disertacijų* pavadinimu *Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis, opera et studio Christophori Hartknoch* („Rinktinės istorinės disertacijos apie įvairius prūsų dalykus...“)⁴. Tapęs Torunės gimnazijos mokytoju, tęsė istorinius krašto tyrimus, juos apibendrino trijuose veikaluose: Lenkijos istorijoje – *Respublica Polonica*, 1678 m., fundamentaliame darbe Prūsijos kunigaikštystės istorijoje – *Alt – und Neues Preussen*, 1684 m. ir Prūsijos Bažnyčios istorijoje – *Preussische Kirchen-Historia*, 1686 metai. Iš jų baltų kultūrai ypač vertinga K. Hartknocho knyga *Senoji ir naujoji Prūsija*⁵, kurią sudaro dvi dalys. Pirmoje

aprašomi vietos gyventojai, jų išvaizda, teritorija, gamta, senoji prūsų religija, vestuvių, laidotuvių bei kiti papročiai, pateikta nemažai informacijos apie čia gyvenusius lietuvius⁶. Antroje šios knygos dalyje pasakojama Rytpusių istorija pradedant nuo Kryžiuočių ordino susikūrimo, atsikraustymo į prūsų žemes, aprašoma Prūsijos kunigaikštystės raida iki autoriaus laikų.

K. Hartknochas siekė objektyvumo ir net pripažino prūsų religijos būtinumą praetyje. Savo poziciją tuo klausimu jis postulavo remdamasis antikiniais autoriais – Ciceronu, Aristotelium ir kitais – teigusiais, kad nėra Žemėje tokių barbariškų tautų, kurios nebūtų turėjusios kokio nors supratimo apie dievą. Reiškė abejonę dėl Petro Dusburgiečio (XIV a.) teiginio, kad prūsai Dievui priklausomą garbę skyrė įvairiems gyvūnams, kurie, K. Hartknocho manymu, nebuvo laikomi dievais, tik pašvęsti dievams⁷. Šitoks požiūris jau yra artimas šiuolaikinės religijotyros nuostatomis: ikirikščioniškose baltų religijose medžių, gyvūnų gerbimas nereiškia jų kultų, ritualai atliekami gam-

---

auch der nachfolgenden Herrschafft vornehmsten Thaten und Kriegen/ Erbauung der Städte/ der itzigen Inwohner Ursprung/ Religion/ Müntzordnung/ Rechten und Policeywesen gehandelt wird. Auß vielen alten so wohl als neuen/ einheimischen als außwertigen Scribenten/ Privilegien und andern Documenten/ so theils gedruckt/ theils geschrieben in verschiedenen vornehmen Bibliotheken und Archiven deß Landes vorhanden sind/ Mit sonderbahrem Fleiß zusammen getragen/ Durch M.Christophorum Hartknoch deß Thornischen Gymnasii Professore. Franckfurt und Leipzig. In Verlegung Martin Hellervorden/ Buchhändlern in Königsberg. Anno MDCLXXXIV.

4 K. Hartknochas ir „Disertacijų“ ištraukos yra pristatomos bei publikuojamos Norberto Vėliaus sudaryto baltų religijos ir mitologijos šaltinių (toliau – BRMŠ) sąvado trečiame tome žr.: BRMŠ. Vilnius, t. 3, p. 79–90.

5 Hartknoch, Chr. *Alt – und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile/ In derer erstem von deß Landes vorjäger Belegenheit und Nahmen/ wie auch der Völker/ so darinnen von dem Teutschen Orden gewohnet/ Uhrankunft, Lebens-Beschaffenheit/ Sprache/ Religion/ Hochzeiten/ Begräbnüssen/ Haußhaltung/ Kriegsrüstung/ Republic und andere Sitten und Gewohnheiten: In dem andern aber von deß Teutschen Ordens Ursprung/ desselben/ wie*

6 Vyšniauskaitė, A. *Lietuviai IX–XIX a. vidurio istoriiniuose šaltiniuose*. Vilnius, 1994, p. 79–81.

7 Hartknoch, Chr. *Alt – und Neues Preussen*, S. 144.

toje, tačiau yra skirti ne gamtos objektams, bet dievams⁸. Nors, kita vertus, konkrečiu atveju – dėl Petro Dusburgiečio teiginių Hartknochas nėjo iki galo ir teisingai jų neišaiškino. Tikrąją Petro Dusburgiečio teiginių prasmę nustatė Lietuvos tyrinėtojai, kurių analizė rodo, jog kalbėdamas apie prūsus Petras Dusburgietis pritaikė Šv. Rašto klišę pagonių atžvilgiu, t. y. nepažindami tikrojo Dievo garbino Jo tvarinius⁹.

Jau yra rašyta, kad knygoje *Senoji ir naujoji Prūsija* K. Hartknochas perspausdino iš lotynų į vokiečių kalbą išvertęs savo *Disertaciją*. Tačiau tai darydamas, kai kurias vietas papildė autentiškais savo pastebėjimais ir žiniomis, išgirstomis iš vietos gyventojų. Tiesa, tų naujų žinių knygoje nėra daug, nors jos labai svarbios baltų kultūrai suvokti. Apie kai kurias yra rašę ankstesni tyrinėtojai. Antai Ambraziejus Jonynas yra nurodęs lietuviškos maldelės kreipinį: „O Wieszpocie Dewe Pergubrios...“ ir Pikulio vardą, kuriuo XVII a. būdavo gąsdinami vaikai¹⁰. Be šių, dar liko nepastebėtų ir neįvertintų senosios religijos relikvų. Kalbėdamas apie tai Rytų Prūsijoje XVII a. geografiniu požiūriu, autorius juos lokalizuoja įvardindamas apibendrintai – prie Lietuvos ir Lenkijos sienos, tik vienoje vietoje pažymi: ypač daug įvairių pagoniškų ceremonijų yra išlikusių teritorijoje apie Įsrutį, Tilžę, bet į tai nesigilina¹¹.

Čia pateikiame tris K. Hartknocho knygos *Senoji ir naujoji Prūsija*, parašytos

8 Beresnevičius, G. Gamta ir šventumas. Senosios lietuvių religijos gamtiškumo klausimu. *Senovės baltų kultūra: Gamta ir religija*. Vilnius, 2006, p. 64–92.

9 Ten pat; Usačiovaitė, E. *Augimo samprata senojoje lietuvių kultūroje*. Vilnius, 2005, p. 28.

10 Jonynas, A. *Lietuvių folkloristika iki XIX a.* Vilnius, 1984, p. 175–176.

11 Hartknoch, Chr. *Alt – und Neues Preussen*, S. 175.

vokiečių kalba, gotišku šriftu, ištraukas, mūsų vadinamas epizodais, apie draudimą laužti ir pjauti šėivamedžio šakas, apie vietos gyventojų globojamų gyvačių ryšį su sakraliais medžiais ir apie prūsų palaidojimus. Po kiekvienos citatos seka jos vertimas į lietuvių kalbą ir komentarai, atlikti šių eilučių autorės.

Kadangi K. Hartknocho knyga *Senoji ir naujoji Prūsija* yra Prūsijos istorija, t. y. turimų duomenų sintezė, tad ir ją pasakodamas autorius apibendrina rašytinius šaltinius, o pažymėdamas pagoniško papročio liekaną, besitęsiančią Rytprūsiuose iki XVII a. antrosios pusės, dažnai tepasako tokius žodžius: „taip pat ir mūsų laikais yra tokių“, „mūsų dienomis“, „dar ir šiandien mūsų krašte randama“ ir lakoniškai papildo viena kita fraze. Dėl to K. Hartknocho liudijimai apie jo gyvenamu metu išlikusius baltų religijos pėdsakus Rytų Prūsijoje šioje mūsų publikacijoje yra pateikiami drauge su greta esančiu tekstu. Skaitytojų patogumui pastarąjį taip pat pakomentuojame, – paaiškiname ankstesnius autorius, kuriais rėmėsi K. Hartknochas, jų minėtus dievus bei kitus sakralumo atvejus. Tam, kad tarp viso to nepasimestų K. Hartknocho autentiškumas, tai išryškiname komentaruose bei baigiamosiose pastabose.

Galima pridurti, kad komentuodami trečiąjį epizodą remiamės Lietuvoje menkai žinomu XVIII a. Karaliaučiaus dvasininko Christiano Friedricho Reuscho (1695–1742) didžiuliu straipsniu, vadinamu *disertacija*, apie senovės prūsų palaidojimus, kurie buvo aptikti XVII amžiaus pabaigoje – XVIII amžiaus pradžioje Rytų Prūsijoje. Apie tai jis surinko medžiagą ir publikavo atskira *disertacija: De tumulis et urnis*

sepulcralibus in Prussia (Apie kapus ir laidojimo urnas Prūsijoje) 1722 m.¹² Straipsnio ištraukas radome publikuotas XVIII a. I pusės tęstiniame Prūsijos leidinyje „Erleutertes Preußen oder Auserlesene Anmerkungen“ („Prūsijos paaiškinimai arba rinktinės pastabos“)¹³. Nors iš viso 1723–1728 metais išėjo tik keturi šio leidinio tomai, Lietuvos ir Vokietijos tyrinėtojai juos laiko vertingu istoriniu šaltiniu, kadangi čia galima rasti įvairių duomenų kultūros ir miestų istorijai, numizmatikai, etnologijai ir archeologijai. Leidinio sudarytojas bei vyriausiasis redaktorius Michaelis Lilienthalis (1686–1750), studijavo Karaliaučiaus, Jenos universitetuose, skaitė paskaitas ir kunigavo Karaliaučiuje, jis buvęs šio miesto bibliotekos kuratoriumi, Prūsijos karališkosios mokslinės draugijos nariu, Peterburgo akademijos garbės profesoriumi. Be mūsų cituojamojo, M. Lilienthalis redagavo dar du leidinius: 1730–1732 m. „Acta Borussica“ (išėjo trys tomai) ir 1740–1744 m. – „Preußische Zehende“ (trys tomai).

Šiam straipsniui yra panaudotos vertingos iliustracijos. K. Hartknocho knygos antro epizodo komentarus apie medžių su drevėmis sakralumo vėlyvą (transformuotą) tradiciją Lietuvoje liudija nuotraukos nufotografuotų medžių su koplytėlėmis, baublinių koplytelių XX a. pirmoje pusėje bei šio amžiaus viduryje. Fotomedžiaga imta iš Lietuvos nacionalinio muziejaus (toliau – LNM).

K. Hartknocho knygos trečio epizodo komentarus apie prūsų palaidojimus

papildėme senų XVIII amžiaus pradžios, XIX amžiaus pradžios graviūrų kopijomis, kuriose vaizduojami prūsų pilkapiai ir laidojimo urnos su įkapių likučiais. Tos kopijos, paimtos iš tęstinio leidinio „Erleutertes Preußen oder Auserlesene Anmerkungen“, iliustravusios K. F. Reuscho ir Kristijono Reimerio straipsnius. Pastarasis autorius buvo Prūsijos karališkuoju matininku, minėtame leidinyje pateikęs pranešimą apie savo surastą Ylavos (dab. Iława, Lenkija) miške ir drauge su darbininkais atkastą palaidojimą. Taip pat dar panaudota graviūra, imta iš Johannes Voigto *Prūsijos istorijos (Geschichte Preussens)* pirmojo tomo¹⁴.

Chr. Hartknoch *Alt – und neues Preussen* 1 epizodas

12 *Altpreussische Biographie*, T. 2, 1967, S. 550.

13 Reusch, Chr. F. Nachricht von Preußischen Grabhügeln und Aschentöpfen, *Erleutertes Preußen oder Auserlesene Anmerkungen*, T. 3, 1725, S. 539–582; T. 4, 1726, S. 79–143.

14 *Erleutertes Preußen oder Auserlesene Anmerkungen*, T. 1, 1723, įklija tarp S. 784–785; T. 3, 1725, iliustracija – prieš S. 539; Voigt J. *Geschichte Preussens*, Königsberg, T. 1, 1827 priešlapis.

das alte Heidnische Volck in die-
 sen Lande geglaubet/ dasz unter den
 Hollunder-Bäume die Götter ihren ^{heilige}
 gewissen und beständigen Sitz und ^{Hollunder}
 Wohnung haben. Ja auch noch zu un- ^{Bäume}
 fern Zeiten sind viel/ von dem schlechte
 Volck/ sonderlich an der Littauischen
 und Pohlische Gränze in eben dersel-
 ben Meinung; Fürnemlich aber hal-
 ten sie dafür/dasz die unterirdischen
 Mäulein/ Barstuccæ genant/unter den
 Hollunder- Bäumen wohnen/ des-
 wegen man die Hollunder-stöcke nicht
 brechen oder abschneiden solle/ wie ich
 mich den selbst zu erinnern weiß/
 dasz mir solches in der Jugend viel-
 fältig vorgeschwaget ist. Ja dasz die
 meisten Bäume hieund da in Preus-
 sen für heilig gehalten/bezeuget Er-
 asmus Stella (29)

p. 120

1 epizodo vertimas

Senovėje prūsai dievų garbei šen bei ten paskir-
 davo ne vien tik ažuolus, nors šiuos dažniausiai,
 bet ir kitų rūšių medžius. Kaip tai yra žinoma
 apie liepą, kuri dar Hennenbergerio laikais, t.
 y. praėjusio amžiaus pabaigoje, augo Skalvoje,
 netoli Šakūnėlių kaimo, prie upės, vadinamos
 Rusne. Čia dar Hennenbergerio* laikais slapčia
 greičiausiai tik nakties metu** rinkdavosi var-
 gingi, akli žmonės ir atlikdavo savo pagoniškas
 apeigas (28). Vėliau senyvi šio krašto pagoniškos
 liaudies gyventojai tikėjo, kad po šėvamedžiu
 neabejotinai ir pastoviai buvoja dievai. Taip
 pat dar mūsų laikais yra daug tokių iš prastos
 liaudies, ypač prie Lietuvos ir Lenkijos sienos,
 kurie laikosi tos pačios nuomonės, daugiausiai
 jie yra už tai, kad po šėvamedžiais gyvena po-
 žemio žmogeliai, vadinami barstukais (Barstuc-
 cae)***, dėl to nuo šėvamedžio krūmo nevalia
 laužti ar pjauti šakų****, apie tai, prisimenu,
 įvairiai plepėta mano jaunystės metais. Tiesa,
 kad daug medžių Prūsuoje laikyti šventais
 patvirtina Erasmus Stella (29)*****.

1 epizodo komentarai

* Kasparas Hennenbergeris (1529–1600), ku-
 nigas ir tyrėjas – kartografas, keliaudamas
 po Prūsiją surinko geografines, istorines
 žinias ir gyventojų pasakojimus apie jo
 lankomas vietas; tuo pagrindu sudarė
 bei publikavo detalių Prūsijos žemėlapių su
 plačiais aprašymais. K. Hartknochas remiasi
 1595 m. išleistu K. Hennenbergerio veikalu
*Erclerung der Preussischen grössern Land-
 taffel oder Mappen. Mit leicht Erfindung
 aller Stedte, Schlösser, Kirchdörffer, Orten,
 Ströme, Fliesser und Seen...*, Königsberg, 1595
 (liet.: „Didesnių Prūsijos krašto žemėlapių
 paaiškinimas. Su lengvai randamais visais
 miestais, pilimis, bažnytkaimiais, vietomis,
 vandenimis, upėmis ir ežerais...“)¹⁵. K. Hen-
 nenbergerio pateiktą informaciją apie
 netoli Šakūnėlių augusią liepą, kurią gerbė
 vietiniai gyventojai, Hartknochas ne cituoja,
 bet persako nurodydamas, kad naktimis čia
 dar XVI a. pabaigoje būdavo atliekamos
 pagoniškos apeigos. O štai pirminis šalti-
 nis – K. Hennenbergeris minimas apeigas
 įvardina tiksliau: susirinkusieji meldavosi
 ir aukodavo¹⁶.

** greičiausiai tik nakties metu: autoriaus
 manymu, prie šventos Šakūnėlių liepos
 rinktasi melstis ir aukoti naktimis – slapta
 bijant, kad nepamatytų prašalaitis ir neį-
 duotų bažnytinei ar pasaulietinei vokiečių
 valdžiai. Mat visą XVI a. Prūsijos valdžia ko-
 vojo prieš vietos gyventojų pagoniškas au-
 kojimo apeigas, leisdamą įsakus, skirdama
 griežtas bausmes. Antai plačiai nuskambėjo

¹⁵ BRMŠ, t. 2, p. 322.

¹⁶ Ten pat, p. 334, 345.

įvykdyta bausmė Sembos aštuonių kaimų gyventojams prūsams, kurie vadovaujant savo žyniui Valtinui Suplitui, du kartus pajūryje netoli Rantavos viešai paaukojo, 1520 m. – jautį, o apie 1526 m. – kiaulę. Vyskupo Georgo von Polentzo paliepimu septyniasdešimt trims prūsams Pabėčių bažnyčioje buvo organizuotas teismas. Čia suvažiavo didžiulė minia tikinčiųjų ne tik iš aštuonių Sembos krašto parapijų, bet ir Karaliaučiaus. Prieš tai Sembos vyskupo nurodymu vaidilai ant galvos buvo uždėta iš popieriaus padaryta vyskupo kepurė su nupieštu kiaulės ir velnio snukiu, marškiniiai prasikaltusiems nukirpti iki juosmens, kiekvienam į ranką įduota po vytinę rykštę. Pusplikiai jie buvo atvesti į bažnyčią ir stovėdami priekyje veidu į žmones klausėsi pamokslų bei giesmių. Tada vaidila buvo pastatytas prie kolonos, kur kiekvienam prie jo priėjusiam pagonių aukotojui du kartus sušerdavo rykštę, po tiek pat rykščių gaudavo iš jų atgal. Be to, visi nubaustieji turėjo ištisus metus sekmdieniais toje pačioje bažnyčioje stovėti priešais altorių ir klausytis pamokslų, o praėjus metams išpažinti nuodėmes, priimti komuniją¹⁷.

Siekiant išgyvendinti pagoniškus aukojimus liaudyje, buvo leidžiami specialūs valdžios įsakai. Štai, 1525 m. liepos 6 d. kunigaikščio Albrechto Brandenburgiečio įsakas, skirtas valdininkams, bajorams, tarėjams, miestų ir kaimų kilmingiesiems, liepiant sekti, kad tarp gyventojų nebūtų praktikuojamas ožio aukojimas. Tas pats patvirtintas ir parengtuose 1525 m. gruodžio 10 d. krašto valdymo nuostatuose¹⁸. 1571 m. lapkričio 25 d. Labguvos amtmonas tarnybiniu raštu

įsakė įkalinti tūlą Mikelį už tai, kad šis paaukojo juodą ožį, nukirsdindamas jį ant slenkščio, dalyvaujant daugeliui vietos žmonių, kurie aukojimo metu klūpėjo, meldėsi, atliko apeiginius veiksmus¹⁹. Prūsų krašte drausta gyventojams net aukoti bažnyčioje iš vaško padarytus gyvulių ir žmonių atvaizdus. Nors Didžiojoje Lietuvoje šis paprotys kunigų toleruotas, Prūsų kunigaikštis Albrechtas savo 1541 m. lapkričio 24 d. įsaku reikalavo iš dvasininkų mokyti parapijiečius to nedaryti, antraip nepaklusnieji būsią bažnyčios šventoriuje pikausti už kaklo prie stulpo ir taip laikomi mišių metu, kol sakomas pamokslas, giedama, o jeigu ir tas nepadėtų, prasižengusiajam skirti kūno arba mirties bausmę. Tad suprantama, jog bijodami šitokių sankcijų Prūsijos gyventojai XVI a. pabaigoje rinkdavosi aukoti prie medžių slėpdamiesi naktimis, o XVII a. ypatingomis progomis dar pasitaikydavo atnašavimų šeimose namuose, saugantis, kad neužėitų kaimynas, kaip pažymi Pretorijus.

***Barstuciae: barstukų teonimas užrašytas lotyniška forma pagal XVI a. šaltinius. Hartknochas paliudija, kad senasis supratimas apie barstukus išlaikytas XVII a. tarp Rytprūsų gyventojų, tardamas, kad jo laikais vietiniai žmonės tikėjo, jog po šėivamedžiu gyvena barstukai. Tačiau nemini barstukus valdžiusio Puškaičio, apie kurį rašė ankstesnieji šaltiniai. Mat pagal juos barstukai tebuvo pagalbinės dievybės, priklausiusios dievui Puškaičiui: pasak Jono Maleckio-Sandeckio, Puškaitis (*Puscaetoum*) – šventųjų miškų ir gojų globėjas, anot *Sūduvių knygelės* (*Puschkayts, Puschkaytes, Puschkaits* etc.) ir

17 Ten pat, p. 290–292.

18 Ten pat, p. 33, 34.

19 Ten pat, p. 227–228.

Luko Davido (*Puškaites, Purskaitos*) – tai žemės dievybė; Jono Bretkūno nuomone, *Puschkaitus* – įvairių vaisių ir javų dievas²⁰. Būtent jam pavaldūs buvę barstukai su markopoliais. Liaudies žmonės aukodavo Puškaičiui po šėivamedžiu duonos, alaus, kitokio maisto, prašydami jo į svirnius atsiųsti barstukų turto gausinimui ir saugojimui. Tam tikslui barstukams iš vakaro svirne padengdavo stalą, padėdavo duonos, sūrio, sviesto, pastatydavo alaus. Iš ryto, jei nebebūdavo maisto, tikėjo, kad jį suvalgę barstukai, todėl rengęs jiems vaišes žmogus praturtėsias. Pretorijaus žiniomis, XVII a. Žemaitijos, Prūsijos ir kai kurie Skalvos gyventojai kadagi laikė šventu ir manė, kad būtent po juo esanti Puškaičio (*Puszkaitis*) buveinė²¹.

**** nuo šėivamedžio krūmo nevalia laužti ar pjauti šakų: visiškai naujas dalykas, lyginant su kitais šaltiniais ir paties Hartknocho *Disertacijomis*²², jo pateikta žinia: – dėl to, kad po šėivamedžiu buvo gyvenamoji barstukų vieta nuo šio krūmo negalima buvę laužti ar pjauti šakų²³. Žinios originalumą ir tikrumą patvirtina trejopi argumentai:

1. K. Hartknocho teigimu, apie tokį draudimą jis pats girdėjęs pasakojant savo jaunystės metais, t. y. XVII a. 7 dešimtmetyje

20 *BRMŠ*, t. 2, p. 203, 204, 209, 128, 133, 144, 148, 262, 263, 306, 312.

21 Ten pat, t. 3, p. 144, 257, 258. Daugiau apie Puškaitį ir Barstukus žr.: Beresnevičius, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius, 2001, p. 67, 159–161; Balsys, R. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda, 2006, p. 62–85.

22 *BRMŠ*, t. 3, p. 83, 86.

23 Minėtame mūsų straipsnyje apie šį reliką įšivėlė klaida; turi būti – nuo šėivamedžio buvo draudžiama laužti arba pjauti šakas: Usačiovaitė, E. *Kristupas Hartknochas apie Prūsų religiją*, p. 45.

prie Lietuvos ir Lenkijos sienos (turima omenyje Abiejų Tautų Respublika). Tai yra tikėtina, kadangi autorius ten gimė ir užaugo – Passenheime ir jo apylinkėse (dab. Varmijos-Mozūrijos vaivadija, Lenkija).

2. Visame rašytinių šaltinių masyve, – peržvelgus žinomus baltų religijos ir mitologijos šaltinius, taip pat jų sąvadus, sudarytus XIX a. Wilhelmo Mannhardto²⁴, XX a. Norberto Vėliaus, draudimo laužti/pjauti šėivamedžio šakas nerandame.

3. *Sūduvių knygelėje* nurodyta, kad šėivamedis laikytas garbingu ir šventu²⁵. Vadinasi, draudimas augalą niokoti laužant/pjaunant šakas, jo šventumą tik patvirtina. Juk yra logiška, kad medžio šventumas perkeliamas kiekvienai jo šakai, – senose kultūrose gerai žinomas *pars pro toto* principas (lie. dalis vietoj visumos), kai objekto dalis vienodai vertinga, todėl šiuo atveju ji sakralizuojama, reiškia ne tik šėivamedžio, bet ir jo šakų šventumą. Tai reminiscencija tradicijos, siekiančios ikirikriščioniškus laikus, kai baltų tautos šventais laikė miškelius, draudė juose kirsti medžius, medžioti ir žvejoti. Minėtina, kad amžiams bėgant ypatinga pagarba medžiams ir krūmams modifikuota forma išliko XIX – XX a. I pusės Lietuvos kaimo papročiuose. Pvz., gerai žinomas iki pat šiol kadagys, kurio šakele Verbų sekmadienį kaimo žmonės suduodavo vienas kitam sakydami „verba plaka, ne aš plaku“, linkėdami sveikatos. Parsineštą į namus iš bažnyčios pašventintą verbą užkišdavo už sijos, o vėliau panaudodavo pavasarį, genant į ganyklą gyvulius, juos iš tvarto išvarydavo paplėkdami tuo kadagiu arba juo parū-

24 Mannhardt, W. *Letto-Preussische Götterlehre*. Riga, 1936, S. 674.

25 *BRMŠ*, t. 2, p. 133, 148.

kydami, manė, kad tai padės išlaikyti juos sveikus, apsaugoti nuo nelaimių. Tuo metu jau pagrindinis faktorius kadagio šventumui buvo tikėjimas krikščioniškojo Dievo galia, nes verba pašventinta bažnyčioje, tačiau paprotys turi neabejotinai archajinę kilmę. Kaip ir kitas, praktikuotas per Velykas, kada vaikai vaikščiodavo pakiemiais prašydami margučių. Tam reikalui dar prieš dvi savaites jie pamerkdavo, kad išsprogtų, žalių beržo šakelę. Su ta rykštele rankose prašydavo kiaušinių, o gavę kartais suduodavo davusiajam. Arba: Sekminių metu piemenėliai, nusilaužę beržo šakelę, pirmiausiai nuplakedavo karves ir aveles, skatindami jų ėdrumą. Taip pat tikėta, kad užkišta namų palubėje kadagio verba, lazdyno ar diemedžio šakelė apsaugo pastatą nuo žaibo. Be to, pradėjus griauti ir žaibuoti, parūkydavo ažuolų, beržų ir kitų augalų šakelės, pašventintas bažnyčioje. O štai per Jonines svarbiomis laikytos šermukšnių šakos, kuriomis apkaišydavo tvartus, kad raganos nepakerėtų gyvulių. Ir t. t. – gyvoji liaudies tradicija išlaikė įvairių magijos formų su medžių bei krūmų šakomis.

Visa tai grindžia mintį, kad K. Hartknocho knygoje užfiksuotas XVII a. Prūsijos liaudies pasakojimas apie draudimą laužti / pjauti šventu laikyto šėivamedžio šakas yra tikras faktas.

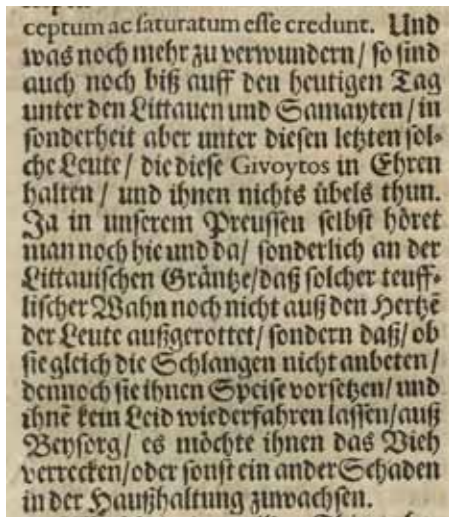
***** *Erasmus Stella* – K. Hartknochas remiasi Prūsijos istoriko Erasmo Stellos veikalu *De Borussiae antiquitatibus*, 1518 (*Apie Prūsijos senybes*), kuriame teigiama, kad medžiai, tarp jų šėivamedžiai, garbinami kaip dievybių namai²⁶.

26 Veikalas Mintauto Čiurinsko išverstas į lietuvių kalbą

2 epizodas

angebetet wurde. Diese Esculapios oder Schlangē haben die alte Preussen erslich in den grossen aufgehöleten Ethen gehalten / geweiht / und sie in ihren Nöthen angeruffen. Darnach haben die Preussen auch pflegen in ihren Häusern / in den Ställen / ja in ihren Wohnstuben selbst solche Schlangen zu halten und zu ernehren. Za was lu-

ceptum ac saturatum esse credunt. Und was noch mehr zu verwundern / so sind auch noch bis auff den heutigen Tag unter den Littauen und Samayten / in sonderheit aber unter diesen letzten solche Leute / die diese Givoytos in Ehren halten / und ihnen nichts übels thun. Ja in unserm Preussen selbst höret man noch hie und da / sonderlich an der Littauischen Gränze / das solcher teufflicher Wahn noch nicht auff den Hertze der Leute aufgerottet / sondern das / ob sie gleich die Schlangen nicht anbeten / dennoch sie ihnen Speise vorsehen / und ihne kein Leid wiederfahren lassen / auff Beyserg / es möchte ihnen das Vieh verrecken / oder sonst ein ander Schaden in der Haushaltung zuwachsen.

p. 143–144.

2 epizodo vertimas

Anksčiau tuos eskulapus* arba gyvates senieji prūsai laikė dideliuose išdubusiuose qžuoluose**, maitindavo, šaukdavosi pagalbos savo varguose. Paskui prūsai įprato gyvates laikyti ir maitinti namų ūkyje – tvartuose, net gyvenamose patalpose <...>

Ir kas dar nuostabiau, kad iki mūsų dienų tarp lietuvių ir žemaičių, ypač tarp

su Gintaro Beresnevičiaus plačiais komentarais: Erasmus Stela. *Apie Prūsijos senybes*. Vilnius, 2004, p. 59, 114.

1 pav. Koplytėlė su Rūpintojėliu pritvirtinta prie medžio drevės. Šilalės raj. tarp Pajūralio ir Tenenių. Igno Končiaus nuotr. 1937 m., LMN E 21036

šių pastarųjų, tos givotos yra gerbiamos, joms nieko blogo nedaro***. Net mūsų Prūsijoje kur nekur girdėti, ypač prie Lietuvos sienos, kad šis velniškas paklydimas dar nėra iš žmonių išrautas; žinoma, jie gyvatėms nesimeldžia, bet vis dėlto duoda joms valgyti ir neleidžia skriausti nerimaudami, kad nenustiptų gyvuliai ar šiaip nebūtų kokio nuostolio ūkyje.

2 epizodo komentarai

**Eskulapas arba gyvates*: Eskulapas – senovės romėnų dievas, perimtas iš graikų religijos – Asklepijo. Šis dievas, kaip tikėta, pasirodąs gyvate. Antikiniame mene vaizduotas žmogumi, su būdingu atributu – lazda apsigijusia gyvate. Lietuvių globotų gyvačių tapatinimą su romėnų dievu Eskulapu K. Hartknochas

bus perėmęs iš XV a. šaltinio – Jono Dlugošo veikalų *Lenkijos istorija (Historia Polonica)* ir subendrinta forma pritaikęs prūsams. Kaip antai, apie lietuvius J. Dlugošas rašė: „Turėtojas pačias šventes, dievus bei apeigas kaip pagonyms romėnai, garbino Vulkaną [manydami jį slypint] ugnyje, Jupiterį – žaibe, Dianą – miškuose, Eskulapą – gyvatėse ir žalčiuose“²⁷.

****givotos yra gerbiamos, joms nieko blogo nedaro* Hartknochas liudija kad jo laikais (XVII a. II pusėje) Didžiojoje Lietuvoje, ypač Žemaitijoje, žmonės gerbia gyvates, jų neskriaudžia, globoja. Girdėjęs taip elgiantis ir Rytprūsioose – prie Lietuvos sienos. Čia šliužus maitina, neleidžia jų skriausti, nes tiki, jog užmušus globojamą gyvatę nutiks didelė nelaimė – kris gyvuliai, nesiseks ūkyje. Autorius, būdamas krikščionių teologas, šias žinias vertina kaip praeities recidyvą ir vadina velnišku paklydimu, stebisi, kad jis dar iš žmonių neišrautas. Tai, viena vertus, rodo, kad gyvačių globojimas laikomas senovės reliktu, kita vertus, tokia reakcija reiškia, kad baltų religiniai reliktai XVII a. Prūsijos viešojoje erdvėje yra seniai negalimi. Lyginant su panašiai aprašytu epizodu jo *Disertacijoje*²⁸ nauja yra įsidėmėtinas K. Hartknocho paaiškinimas šalia, kad jo laikais Prūsijoje gyvatėms žmonės nesimeldžia. Vadinasi, į jas nesikreipia – religinei sferai jų nebepriskiria. K. Hartknocho amžininko Mato Pretorijaus teigimu, vienas žmogus, tarnavęs Įsruties apskrityje, kilęs nuo Jurbarko iš Didžiosios Lietuvos, jam pasakojęs apie dar XVII a. kai kur kaimuose tarp miškų atliekamas apeigas su žalčiais, panašias, ap-

27 BRMŠ, t. 1, p. 557–558, vertė Daiva Mažiulytė.

28 Ten pat, t. 3, p. 88.

rašytoms J. Maleckio-Sandeckio (XVI a.), kai tam tikru šventės metu kviesdavo žalčius užšliaužti ant stalo paragauti maisto. Tai darydavo pavasarį ir rudenį žmogus, vadinamas monininku (*Monininks*), jis žalčius sukviestavo maldomis (orig.: *durch gewisse Zauberische Gebethe*) bei apeiginiais veiksmais²⁹. Žalčiams paragavus maisto, po puotos, jei bendruomenės narį kas nors būdavo nuskriaudęs, jis pasakydavo tam pačiam *monininkui*, šis paimdavęs į abi rankas žaltį, sukalbėdavęs maldas (orig.: *betete wieder einige Zauberische Gebete*) ir pasiūsdavęs žaltį su įsakymu, kurio yra keli variantai: *Šmikšt per ežią / Šmikšt per aruodą / Šmikšt per tvartus*, atitinkamai būdavę sunaikinami skriaudiko javai, jų atsargos, gyvuliai. Tai, kad tos maldos vadinamos „tam tikromis stebuklingomis maldomis“, kitaip – burtažodžiais³⁰, jas atlikti sykiu su apeigomis žmonės kviesdavosi žinovą, reiškia, kad išskyrus jį, nei pasakotojas nei kiti tų maldų nemokėjo. Tad jos pasireiškė tik pavieniais atvejais atkampiose Lietuvos vietose. O XVII a. II pusėje Prūsijoje nei M. Pretorijus, nei K. Hartknochas jokių kreipinių ar maldų į žalčius, apeiginių veikslių su jais nenurodo. Pagarba žalčiams apsiriboja vien elementariu jų maitinimu. Tai rodo apeigos su žalčiais desakralizaciją, jos virtimą kasdieniu papročiu. Pastebimas reiškinys ir Lietuvoje jau XVI a.: žalčiai vien kaip naminiai gyvūnai laikomi troboje, šeriami³¹. Netgi oficialiai XVIII a. Latvijos

2 pav. Koplytelė prie išdubusio ąžuolo. Joje Sopulingosios Dievo Motinos skulptūrėlė. Telšių aps. miške tarp Luokės ir Pavandenės. Igno Končiaus nuotr. 1938 m., LNM E 17762

žodyne žaltys vadinamas namine gyvate³².

**gyvates senieji prūsai laikė dideliuose išdubusiuose ąžuoluose: žalčių svarbą senovės prūsų religijoje K. Hartknochas glaudžiai susiejo su ąžuolais, teigdamas, jog senovės prūsai gyvates prižiūrėjo dideliuose išdubusiuose, t. y. drevėtuose ąžuoluose. Tai nebuvo autoriaus išgirsta iš amžininkų, bet prieita apmąstymų ir šaltinių sintezės keliu. Kadangi šis K. Hartknocho teiginys dar nesusilaukė tyrinėtojų dėmesio bandysime jį verifikuoti. ąžuolo sąsają su žalčiais K. Hartknochui inspiravo Simono Grunau *Prūsijos kronikos* (1529 m.) duomenys: apie Sembos krašte buvusią ąžuolų giraitę, kurioje dievų garbei maitinta daugybė

29 Ten pat, p. 151.

30 Ten pat, t. 3, p. 263, vertė Genovaitė Aldona Batarūnienė.

31 Usačiovaitė, E. Strijkovskis apie lietuvių pagonybę: aukojimas dievams. *Kultūrologija: Istorinės vietos, atmintys, tapatumai*, t. 18. Vilnius, 2010, p. 121.

32 Ten pat.

gyvačių; taip pat S. Grunau pastebėjimas, kad jo gyvenamu laiku (XV a. II pusėje – XVI a. pradžioje) Rytprūsijoje dar būta moterų, kurios lankydavo ir prižiūrėdavo ąžuole esančią gyvatę, prašydavo jos vaikų; ir, žinoma, apie ikirikščioniškoje epochoje galingą Rikojoto/Romovės religinio centro ąžuolą, su jame buvusiais prūsų dievų – Patulo, Perkūno, Patrimpo stabais bei jų dieviškais atributais ąžuolo papėdėje – Patului skirtomis žmogaus, arklio ir karvės kaukolėmis, Perkūnui pašvęsta ugnimi, Patrimpui – gyvate dideliame javų pėdais dengtame puode, kuriai vaidilutės reguliariai duodavo pieno. Tad gyvatės ryšys su ąžuolu būtų akivaizdus, jei ne istoriografijoje įsigalėjęs skeptiškas požiūris dėl S. Grunau patikimumo. K. Hartknochas būdamas kritiškas jo atžvilgiu, minėta kronika nesirėmė, bet S. Grunau žinias perėmė iš kitų, jį citavusių, autorių. Vienas iš jų – K. Hennenbergeris, kuris dar pats užrašė įdomų XVI a. faktą apie netoli Vėluvos ant Prėgliaus upės kranto vienoje sodyboje išaugusį ąžuolą, kuris pasižymėjo tuo, kad buvo stebėtino dydžio – jo ištrūnijęs tuščiaaviduris kamienas sudarė erdvią patalpą, tokią didelę, kad joje galėjo pasisukinėti įjoję raitelis ant žirgo. Tą K. Hennenbergerio pasakojimą K. Hartknochas kone pažodžiui perrašytą pateikia savo knygoje, stebėdamasis įspūdingu medžio dydžiu³³. (Šioje vietoje verta pastebėti, kad nepaprasto dydžio bei storio ąžuolų būta ir Lietuvoje. Kaip pavyzdį prisiminkime poeto, XIX a. pradžios lituanistinio sąjūdžio atstovo Dionizo Poškos 1812 m. pasidarytą iš seno Žemaitijos ąžuolo, vietinių gyven-

33 Hartknoch, Chr. *Alt – und Neues Preussen*, S. 119.

tojų vadinto Baubliu, kamieno ir savo sode pasistatytą kambarėlį – muziejų, kuriame buvo stalėlis, krėslas, kanapa, o viršuje įtaisyta 200 knygų bibliotekėlė, išdėstyti įvairūs archeologiniai eksponatai. Tame Poškos Baublyje, išlikusiame iki mūsų dienų, gali tilpti dvylika žmonių.) Grįžtant prie Hartknocho, įdomu yra tai, kad drauge su Prūsijos ąžuolų dydžiu jis pabrėžė ir jų stiprumą. Sekdamas Petru Dusburgiečiu (XIV a.) nurodė, kad pradėdama kryžiaus karą prieš prūsus Mazūrijos kunigaikščio Konrado lydima kryžiuočių ordino kariuomenė, persikėlusį į Kulmo žemę per Vyslos upę, čia augusį milžinišką ąžuolą pavertė gynybos bokštu – tvirtove. Tokiu būdu pasitelktais faktais K. Hartknochas pagrindžia tikimybę praėityje egzistavusio Romovės ąžuolo, kuris buvęs ypač didelis, trikamenis, plačiai išsikerojęs, su tokiu tankiu šakų ir lapų vainiku, kad nepraleido nei lietaus, nei sniego, jo trijose ertmėse buvo įstatyta prūsų dievų trijulė, ant žemės dideliame puode maitinta gyvatė, gretimai laikytos kitos šventenybės. Daugelio vėlesnių autorių teigimu, Romovės dievų stabai stovėję ąžuolo drevėse. Negalima to atmesti, kadangi papildomi rašytiniai šaltiniai kaip tik išskiria medžius su drevėmis, kuriuos prūsai laikė šventais. Štai Jonas Bretkūnas 1588 m. rašo: prūsai „manė, kad dievai pasirenka sau buveinę drevėtuose medžiuose, todėl niekas neturįs teisės kirsti drevėto ąžuolo“³⁴. XVI a. II pusės Rivijaus kronikoje minimas nepaprastos apimties išdrevėjęs ąžuolas, buvęs lietuvių orakulas, iš kurio sklisdavęs balsas, pagal jį

34 *BRMŠ*, t. 2, p. 306, 312.

pranašauta ateitis³⁵. Reikia manyti pastarąjį ąžuolą taip pat buvus šventu, dėl medyje gyvenusios dievybės ištarmės; ją išaiškinti, be abejo, turėjo būti žynio priedermė. Tuos mūsų žodžius pagrindžia XVII a. M. Pretorijaus užrašytas įdomus vieno žemaičio pasakojimas, kaip žynys (*Weydullis*), į parinktą medį kvietęs įsikurti dievybę. Tam tikslui jis atliko reikiamus ritualus: laukė prie medžio tris paras melddamasis ir nieko nevalgydamas. Dievo atėjimą turėjo išduoti medžio šlamėjimas ar baugus murmesys. Nieko panašaus neišgirdęs trečią dieną, žynys darydavo pertrauką – eidavo nuo medžio šalin. Po kelių dienų vėl sugrįždavo tęsti maldų ir pasninko. Tačiau, praėjus dviem dienoms, vis dar nepatyręs teofanijos žynys turėjo paaukoti kraujo susibraizydamas sau krūtine; dievui atkakliai tylint, atnešdavo savo vaiko kraujo ir juo patepdavo medį. Pagaliau įsitikinęs, kad dievybė medyje įsikūrė, būdavo keliamos šventės – prie medžio vykdavo aukojimai³⁶.

Verta pastebėti, kad medžių su drevėmis religinį įprasminimą lėmė didelė jų nauda ūkyje, pasižyminti tūkstantmetėmis tradicijomis. Apskritai drevė, kitaip vadinamas *uoksas*, *šova*, atsirasdavo natūraliu ir dirbtiniu būdu. Dėl senumo medžio vidus išpūdavo – pasidarydavo didelės ertmės. Nupjovus medžio šaką, ties kamieniu toje vietoje atsiverdavo anga. Radę tuščią drevę joje sukldavo gūžtas, perdavo kai kurie paukščiai (pelėdos, karveliai, meletos, kuosas ir pan.), glausdavosi vorerės, kiaunės bei kiti žvėreliai. Būdavo, kad uokšą sau gyventi išsikaldavo genys.

Tad iš drevėto medžio skleisti garsus buvo kam. Juolab turint omenyje intensyvų bičių dūzgimą. Mat nuo priešistorinių laikų tarp neįžengiamų girių gyvenę baltai kreipė didelę dėmesį į natūralias medžių dreves, dažnai ir patys jas išskaptuodavo veisdami bičių spiečius: „Uoksingose išpuvusiose drebulėse ir šimtametėse liepose gyveno tūkstančiai bičių šeimų, iš kurių senovės lietuviai imdavo medų ir vašką“³⁷. Pirmykštė bitininkystė buvo drevinė, t. y. kultivuota miško drevėse. Todėl drevės-šovos įvaizdis ilgai išliko mįslėse bičių aviliui nusakyti. Pvz.: *Pilna šova saldžių blynų* (atsakymas – *avily medaus*)³⁸. Senovėje bitininkystė buvo svarbus verslas: medų išgaudavo ne vien savo reikmėms, bet ir eksportui. IX a. keliautojas Vulfstanas apie aisčius rašė: jų žemėje yra daug medaus ir žuvų³⁹. 1578 m. Aleksandras Guagninis pastebi: „Nėra geresnio ir vertingesnio medaus kaip Žemaitijoje, kadangi jis turi mažiau vaško ir yra baltas. Miškai čia teikia daugybę gėrybių, o medus renkamas, išskaptavus medžio kamieną“⁴⁰. Citata rodo, kad bitėms skirti uoksai giriose būdavo padaromi. Ilgainiui atsirado patogesni kelminiai aviliai, pradiniam etape juos keldavo į miško medžius, vėliau laikyti horizontaliai prie namų soduose⁴¹.

Turint omenyje archajinius baltų užsiėmimus tokius kaip trumpai aptarta drevinė bitininkystė, taip pat – paukščių kiaušinių

37 *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, t. 17, 1996, p. 486. Toliau – LKŽ.

38 LKŽ, t. 15, 1991, p. 263.

39 BRMŠ, t. 1, 1996, p. 168.

40 Ten pat, t. 2, p. 474.

41 Daugiau apie bitininkystę žr.: Piškinaitė-Kazlauskienė, L. *Bitininkystė (XVI a. – XX a. pirmoje pusėje)*. Vilnius, 1995.

35 Ten pat, p. 466.

36 Ten pat, t. 3, p. 119.

rankiojimą/rinkimą, žvėrelių gaudymą ir medžioklę, nieko keisto, kad su tuo susijęs drevės įvaizdis įsitvirtino baltų pasaulėvaizdyje, jam buvo suteikta sakrali prasmė. Štai kodėl į drevėtus ąžuolus galėjo būti statomi prūsų dievų stabai: Perkūno, medžiojančio žaibu, Patulo, mirusiųjų globėjo ir Patrimpo, vegetacijos bei vaisingumo procesų valdytojo, kurio sričiai priklausė bitės. Į pastarąjį aspektą – šio dievo ryšį su bitėmis – atkreipė dėmesį jaunas mokslininkas Egidijus Miltakis⁴². Vienas Patrimpo atributas, kaip jau sakytą, buvo puode gulinti gyvatė, Romovės vaidilučių maitinta pienu, o kitas – toje pačioje šventvietėje bičių vašku kūrenama ugnis. Dar galima pridurti Jono Maleckio-Sandeckio nurodytą pranašavimo formą – vaško liejimą į vandenį, šaukiantis Patrimpo⁴³. Visa tai, o ypač nepaprasta miško bitininkystės svarba Lietuvoje, žadina mintį, kad panašiai prūsų Patrimpui drevėtuose girios medžiuose buvo lokalizuoti lietuviškieji bičių dievai Austėja (*Austheia*), Bubilas (*Babilos*) ir galbūt kitos dievybės. Bet prie to klausimo nesustosime, nes dabar mums svarbiau užbaigti aptarimą K. Hartknocho nurodyto gyvatės ryšio su išduobtais ąžuolais. Toliau kreiptinas dėmesys į tam tikrą gyvačių rūšį. Tai angis (lot. *Vipera*), nuo seno žinoma Lietuvoje. Žmonių ji paprastai nepuola, gelia nebent užkliudyta, užminta, nuo jos įkandimo mirštama retai, žiemoja urvuose, išraustuose graužikų, po kelmais⁴⁴. Regis, kad jau pats žodis *angis*, artimas lietuviš-

42 Miltakis, E. Prūsų dievas Patrimpas Simono Grunau kronikoje. *Senovės baltų kultūra: Sakralieji baltų kultūros aspektai*. Vilnius, 2012, p. 168–171, 173.

43 Ten pat, p. 168.

44 *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1985, t. 1, p. 66.

kam žodžiui *anga*, pabrėžia šių gyvačių savybę landžioti po įvairias angas, po kelmus, neišskiriant urvų po ąžuolu, jo drevių. Šias ar panašias gyvačių rūšis galėjo prižiūrėti senieji baltai, taip pat ir prūsai, drevėtuose medžiuose, augusiuose girių šventvietėse.

Dėl Romovės ąžuolo išvaizdos pastebėtina dar viena aplinkybė, nors daugelis autorių įsitikinę, kad dievai Romovės ąžuole stovėję drevėse, tačiau pirminiame šaltinyje, S. Grunau kronikoje, yra svarbi detalė, kad stabai į medį buvo įstatyti lyg languose, vadinas, medžio angos buvo kiauros. M. Pretorijus tokių kiaurymių atitikmenis išvelgia etnografinėje medžiagoje, savo surinktoje XVII a. II pusėje Nadruvoje, žemėje, kur anksčiau buvusi Romovė bei kaimyninėse teritorijose. Tai medžiai, prie kurių kamienų būdavo priaugusios šakos arba medžio liemeniui išsišakojus, o vėliau viršuje vėl susijungus, atsirasdavo tuščiaidurės angos. Tai primena lietuvių liaudies mene pamėgtą mazgų ornamentą, kai mazgas įkomponuotas nutapyto augalo stiebe ant kraičio skrynios⁴⁵. Tik Romovės atveju mazgas su angomis šventvietės medyje yra visai kitų proporcijų, sudarytas iš kamieno ir šakų. Kiauravidurės angos panašiai kaip drevės galėjo medyje atsirasti natūraliai arba išgautos dirbtiniu būdu – prilenkiant jauno medelio šakas vieną prie kitos ir viršuje surištas prigydat, taip laikant, kol suaugs. Vėliau neįprastos formos medeliui užaugus, anksčiau minėtu būdu atkviesdavo dievybę. Suprantama, gamtoje nėra retenybė susimezgusiomis šakomis medžiai, išdubusiais kamienais,

45 Apie šio reiškinių religinę-simbolinę prasmę žr.: Usačiovaitė, E. *Kristupas Hartknochas apie prūsų religiją*, p. 39–68.

žmonės jų atrasdavo tankiose giriose. Bet nėra abejonės, kad būdavo ir specialiai išauginama. Medžių formavimo galimybę senovėje paremia 1647 m. aprašyti Adomo Olearijaus, Šlėzvingo-Holšteino hercogo pasiuntinio į Rusiją ir Persiją, įspūdžiai iš Livonijos. Jis pažymėjo stambeldiškus reliktus, praktikuotus tarp ne vokiečių valstiečių, būtent latvių ir estų. Apie vieną iš jų rašo: „ant kalvų jie išsirenka tam tikrus medžius, kuriuos iki pat viršūnių apgenėja, apvynioja kaspinais ir po jais atlieka savo stambeldiškas apeigas“⁴⁶. Matome, kad norint atlikti apeigas, medžiui suteikiama tam tikra išvaizda, jis apkarpomamas, nugėnėjamas apvyniojamas (reikia manyti) juostomis. Norbertui Vėliui abejojant dėl papročio etninės priklausomybės⁴⁷ – estų ar latvių, galima būtų prisiminti M. Strijkovskį, kuris kalbėdamas apie XVI a. išlikusį aukojimą Žemininkui nurodė jo garbinimo panašumą Lietuvoje, Prūsijoje, Livonijoje ir kai kuriose Rusijos srityse. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad medžio apvyniojimas juostomis ir jo apsupimas drobės užuolaidomis, kaip būta prūsų Romovėje, – tipologiškai artimi veiksmai. Tad aprašytas Olearijaus paprotys priskirtinas baltams.

Bet grįžkime prie M. Pretorijaus surinktų duomenų Nadruvos ir kaimyninėse apylinkėse apie medžius, pasižymėjusius tuo, kad jų kamienai išsišakodavo ir sudarydami angą vėliau viršuje suaugdavo. Žmonės juos vadindavo rumbuotais (*rombhoti*). M. Pretorijaus liudijimu, minėtų žemių lietuviai gyventojai tokius medžius (liepas, pušis, ąžuolus, kriaušes) labai gerbė,

tikėjo jų gydomosiomis savybėmis, todėl sirgdami trūkiu lįsdavo pro medžio angą manydami pasveiksią⁴⁸.

Panašus požiūris į rumbotus medžius žinomas ir Didžiojoje Lietuvoje. Pvz., dar XX a. I pusėje vyresni žmonės prisimindavo ypatingą uosį netoli Garliavos, išaugusį ant akmens. Laikui bėgant akmuo nuslinko žemyn, kamienne atsirado skylė. Čia veždavo ligonius, tikint, kad pralindę pro medžio skylę jie pasveiks⁴⁹. Taip pat netoli Gudelių buvusi sena liepa su anga kamienne palei žemę. Sergantys žmonės lįsdavo pro ją, kad išgytų⁵⁰.

Taigi matome, kad ąžuolai ir kitų rūšių medžiai, išdubę atsirandant kamienne drevei arba kiauryme, senovėje baltų kraštuose laikyti šventais, manyta juose gyvenant dievus, todėl jiems dar ilgai buvo priskiriama stebuklingai gydanti galia. Tuo pagrindu galima prielaida, kad būtent toks medis, sudarytas iš drevių ir rumbuotų angų, buvo Romovės ąžuolas.

Čia išdėstyta medžiaga leidžia manyti, kad K. Hartknochas buvo teisus susiedamas gyvates su išduobtais – drevėtais ąžuolais.

Galima pridurti, jog kai kurie išdubę arba su drevėmis medžiai XX a. pirmoje pusėje Lietuvos kaime būdavo pagerbiami pritvirtinant prie jų katalikišką kopytėlę su mediniu dievuku: Rūpintojėliu, Dievo Motina, Nukryžiuotoju ar pan. (1–3 pav.). Tai, matyt, archajinius laikus siekiančios drevėtų medžių sakralios tradicijos transformacija. Senojo pritaikymo medžio drevės sakraliai

46 BRMŠ, t. 3, p. 678, 679, vertė Alfonsas Tekorius.

47 Ten pat, p. 677.

48 BRMŠ, t. 3, p. 232.

49 Nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Retų knygų ir rankraščių skyrius, šifras F. 29–694. Zenono Ivinskio rinkta medžiaga apie lietuvių religiją, jam duomenys atsiųsti Juozo Paukščio, p. 18.

50 Ten pat.

funkcijai tęstinumu laikytinos tuo pat metu darytos baublinės koplytėlės. Yra du jų variantai. Pirmasis, kai augusio medžio vietoje, neliečiant jo šaknų, nupjaunat tik medžio viršų, o kamieno vidų sutvarkius, jį uždengus stogeliu, gaudavo apvalią koplytėlę, į kurią būdavo įstatoma krikščioniško šventojo skulptūrėlė. Kitas variantas, kai šitokia baublinė koplytėlė, atskyrus ją nuo buvusių medžio šaknų, nupjaunant ne tik sudžiūvusio medžio kamieną viršuje, bet ir apačioje (netoli žemės), stuobrią išskobus, padarius langelius, stogelį, būdavo perkeliama ir pastatoma pakelėje, bažnyčios šventoriuje, kapinėse ar sodyboje (4–5 pav.). Baublinėmis tokios koplytėlės tyrinėtojų pavadintos todėl, kad pagal gamybos būdą ir išvaizdą primena garsųjį Dionizo Poškos Baublį, tik nuo jo skiriasi dydžiu bei funkcija. Beje, Baublio tipo pavėsinių, koplytelių ir memorialinių paminklų tradicija nagingų žmonių yra palaikoma Lietuvoje iki šiol⁵¹.

3 epizodas

Preussen in die Erde verscharet / oder mit Feuer verbrennet worden? Das letzte / nemlich das sie die Körper haben pflegen zu verbrennen / ist wohl auffser allem Zweifel gestellet / weil solches so viel Lößffe / die man noch heut zu Tage hie und da im Lande auffgräbet / aufweisen. Nemlich es sind solche urnæ oder Lößffe bey der Stadt Danzig im vorigen Seculo gefunden worden in dem Berge / den man vielleicht wegen der vormahligen heydnischen Abgötterey den Heydenberg nennet / wie solches Caspar Schuß (1) auffzeichnet. Es sind auch vor eh-

51 Jocy, V. Dionizo Poškos Baublys ir jo simbolinis paplitimas Lietuvoje. *Nuo Vilniaus kalvų prie Baublio slenkščio*. Vilnius, 2012, p. 35–60, 65–76.

lichen Jahren unweit von der Stadt Thoren dergleichen Lößffe mit verbranten Menschen-Gebeinen / und mit der Asche angefüllet / auffgegraben worden / derer zwey noch an einem Ort in dieser Stadt bey behalten werden. Eben dieses wird auch von glaubwürdigen Leuten berichtet / das in dem Sudmischen Werder Czartovvy Ostrov, das in / Teuffels- Werder genant / in der grossen See- Spirding solche Lößffe vormahls häufig gefunden worden. Ich kan selbiges auch selbst bezeugen von dem Sanländischen Dorffe Plewisten / welches an dem Pregel acht Meilen von Königsberg lieget. Denn als vor ehlichen Jahren einige Liebhaber der Antiquitäten dahin gekommen / und angemercket / das auff dem Felde an dem Wege / viel mit Fleis geschittete Hügel vorhanden / zugleich auch bey sich erwogen / es könnten diese Hügel nicht umbsonst geschittet / sondern es müsten der alten heydnischen Preussen Gräber seyn : Nahmen deswegen auff dem nächsten Adlichen Gut ehliche Arbeiter- Leute / lieffen einen Hügel auffgraben / da sie denn auch in ihrer Hoffnung nicht betrogen waren / massen sie unterschiedene Lößffe mit Asche und halb-gebranten Knochen angefüllet / gefunden. Den Ort / da sie herauf gegraben / habe ich selbst gesehen / und hätte wohl mehr solcher Hügel lassen öffnen / wenn der damahlige stete Regen / als ich da war / sol-

(1) Schuß lib. 1. Chron. fol. 9. b.

ches zugelassen hätte. Hart an dem obgedachten Adlichen Gut habe ich auch einen solchen Hügel lassen auffgraben / darinnen ich zwar keine solche urnæ gefunden / nichts desto weniger waren in dem Hügel zwey einander entgegen gesetzte Steine / die innenwendig recht darzu gehauen waren / also / das man augenscheinlich hat sehen können / das zwischen diesen Steinen vormahls muß etwas gesetzt gewesen seyn. Ist also dieses auffser al-

lem Streit zu sehen / daß die alte Preussen ihre Todten verbrant / und also in den Töpffen die Asche vergraben haben : Aber ob sie auch einige

wohnen. Es ist aber von der alten Preussen ihren Begräbnissen zu merken / daß sie dieselbe gehabt im freyen Felde / und zwar meistens an der Landstrasse/damit also die vorben Reisenden desto öfter sich der menschlichen Sterblichkeit erinnern möchten. Daß aber Henneberger schreibt / es hätten die grossen Herren in ihren Bestungen und Höfen ihre Begräbnisse gehabt / das wird man kaum erweislich machen können / weil hievon bey den alten Geschichtschreibern nicht das allergeringste zu finden. Dieses gesthe ich aber / daß auch etwas weit von der Landstrasse dergleichen Begräbnisse noch gefunden werden/insonderheit wo ein erhabener Ort ist / den man auch von weiten sehen kan / wie denn der Hügel / den ich habe öffnen lassen / und darin die zwey einander entgegen gesetzte / und mit Fleis innwendig dazu gehauene grosse Steine / daß man dazwischen füglich ehliche Töpff-

se hat sehen können / gefunden / etwas weit vom Landwege ist / so doch / daß / weil es ein erhabener Ort ist / man ihn von der Landstrasse wohl und füglich sehen kan. Es haben sich aber die alte Preussen nicht allezeit auff ihren eigenen Aeckern begraben lassen / denn man findet iht oft an einem Ort viel dergleichen Hügel / in welchen man solche urnas oder Töpffe findet / also daß sie auß einem Hause unnüchlich seyn können. Derohalben scheint es / daß oft ein ganze Dorffschafft an

an einem Ort ihre Begräbnisse gehabt / doch dergestalt / daß ein jedes Haus seinen eigenen Hügel gehabt. Diese Grabstellen haben die alte Preussen genant Caperneur, und seynd nur schlecht vom Sande aerschittet / so daß

(r) Dieses ist aber allhie insonderheit zu merken/
Q 3

mercken / daß / da sehen der Teutsche Orden hier das Land eingenommen / und das Verbrennen der Todten gänzlich abgeschafft / dennoch das Volck so abergläubisch gewesen / daß es ins Grab dem Todten ein Brodt und eine Kanne Bier mitgegeben / damit er nicht auff der weiten Reise Hunger und Durst leyden möchte / wie nicht allein Johannes Meletius, der etwa mehr denn vor hundert Jahren hievon geschrieben / meldet / sondern auch noch heute zu Tage an unterschiedenen Orten / meistens aber in Samland die Priester bezeugen / daß sie noch denn und wenn solche Flaschen oder Kannen Bier / welche auß den Gräbern gegraben seyn / mit ihren eigenen Augen gesehen / welches gewislich kaum zu glauben wäre / wenn dessen nicht so viel augenscheinliche Beweißthümer am Tage wären. Denn wer wolte

p. 183–186.

3 epizodo vertimas

<...> neabejotinai yra nustatyta, kad jie [prūsai mirusiųjų] kūnus buvo įpratę sudeginti* – tai rodo dar šiandien krašte kur ne kur daugybė iškasamų puodų. Tokių urnų praeitame amžiuje buvo rasta prie Dancigo miesto** esančiame kalne, kuris turbūt dėl ankstesnės stabmeldystės buvo vadinamas Stabmeldžių kalnu, kaip nurodo Kasparas Schützas (i)***. Neseniai taip pat panašūs puodai, pripildyti degintinių žmonių palaikų pelenais buvo atrasti netoli Torunės. Du jų ir saugomi šiame mieste. Patikimi žmonės praneša, kad Sūduvoje esančio didelio Spirdingo ežero saloje Czartovy ostrow, t. y. Velnio saloje tokie puodai anksčiau buvo dažnai randami. Aš pats galiu paliudyti apie Plaviškių

3 pav. Liepa su dreve, ant kurios angos medžio kamieno išorėje pritvirtintos dvi koplytėlės. Kelmės raj., Pavandenė, Juozo Petrulio nuotr., 1943 m., LNM E 21984

kaimą Semboje****, esantį prie Prėgliaus upės, aštuonios mylios nuo Karaliaučiaus. Prieš keletą metų čia patekė antikvarinių daiktų mėgėjai pastebėjo lauke prie kelio daug kruopščiai supiltų kalnelių***** ir sumojo, kad jie padaryti tikslingai, – gali būti pagoniškieji prūsų kapai. Pakvietę gretimo dvaro darbininkus liepė vieną kalvą atkasti. Nenusivylė, nes rado įvairių puodų su pelenais, pusiau sudegusiais kaulais. Tą vietą, kur jie kasinėjo, aš pats mačiau ir būčiau daugiau tokių kalvų atidengęs, jei būtų leidę anuometiniai nesiliaujantys lietūs. Visgi netoli minėto dvaro vieną kalnelį liepiau atkasti, jokių urnų ir nieko daugiau jame neradau kaip tik priešais kits kitą sustatytus du akmenis, kurie iš vidaus buvo nutašyti, taigi, aiškiai matyti, jog anksčiau tarp tų akmenų galėjo būti kažkas

įstatyta. Taigi neginčytinai galima teigti, kad senieji prūsai savo mirusius degindavo ir į puodus supiltus pelenus užkasdavo <...>

Dėl senųjų prūsų kapų pastebėtina, kad jie būdavo atvirame lauke ir būtent dažniausiai prie vieškelio tam, kad pro šalį važiuojantys galėtų dažniau prisiminti žmogaus mirtingumą*****. Bet tai, ką Hennenbergeris rašo, esą dideli ponai būtų laidojami pilyse ir dvaruose, – sunkiai įrodoma, nes nieko apie tai nerandame senųjų istorikų darbuose. Tačiau liudiju, kad kapai aptinkami nutolę nuo vieškelio, – ypač iškilioje, toli matomoje vietoje, kaip antai kalva, kurią aš atidengiau ir joje radau vieną priešais kitą sustatytus du didelius akmenis, iš vidaus stropiai nutašytus***** taip, kad tarp jų galima būtų įstatyti kelis puodus. Tad pilkapis buvo toli nuo vieškelio, bet nuo jo gerai matomas. Senieji prūsai nesilaidodavo bet kaip savo laukuose, nes dabar vienoje vietoje pastebima daug panašių kalnelių, kuriuose tokios urnos ar puodai randami, vadinasi, neįmanomas dalykas, kad tai būtų iš vieno namų. Atrodo, kad dažnai ištiso kaimo kapai būdavo vienoje vietoje, bet tokiu būdu, kad kiekviena sodyba turėjo savo atskirą kalvą. Šiuos kapus senieji prūsai vadino kapurnais*****, ir jie paprastai būna menkai užpilti smėliu <...>

Čia tačiau pastebėtina, kad jau Vokiečių ordinui užėmus šalį ir visiškai panaikinus mirusiųjų deginimą, nepaisant to liaudis buvo tokia prietaringa, kad mirusiajam į kapo duobę dėdavo duonos ir qsočių alaus, tam kad šis neišalktų ir neištrokštų tolimame kelyje, kaip ne tik Jonas Maleckis apie tai bene daugiau nei prieš šimtą metų parašė, bet taip pat dar

4 pav. Baublė koplytelė prie Trakų – Rūdiškių kelio. S. Paulausko nuotr. 1955 m., LNM E 24383

šiandien įvairiose vietovėse, daugiausiai vis dėlto Semboje, liudija kunigai, – savo akimis matę tokius alaus butelius ar ąsočius, iškastus iš kapų*****. Kuo sunku būtų patikėti, jei nebūtų tiek daug akivaizdžių įrodymų <...>

3 epizodo komentarai

*kūnus buvo įpratę sudeginti: senieji rašytiniai šaltiniai rodo, kad baltai, tarp jų prūsai, kremavo ne tik mirusiųjų kūnus, bet drauge sudegindavo gausias įkapes: drabužius, papuošalus, ginklus, indus, namų apyvokos daiktus, žirgus, medžioklės šunis bei sakalus, artimus žmones. Tai darė būdami tikri šių dalykų reikme, nes tikėjo žmogaus nemirtingumu, jo perėjimu į analogišką šiam, pomirtinį gyvenimą.

**Dancigo: šiandieninis Gdanskas Lenkijoje.

5 pav. Baublė koplytelė Kretingoje. Juozo Petrulio nuotr. 1957 m., LNM, negat. nr. 13430

*** Autorius remiasi Kasparo Schützto kronika: Schütz C. *Historia rerum Prussicarum*, 1592, lib.I, fol.9,6.

**** *Semboje*: N.Vėliaus sudarytame *Baltų religijos ir mitologijos šaltinių* trečiame tome, K. Hartknocho XVIII *Disertacijoje* tos vietos vertime iš lotynų į lietuvių kalbą yra klaida, kadangi Plaviškių kaimas pagal originalą buvo Semboje, o ne Sūduvoje, kaip ten rašoma⁵². Toje pačioje *Disertacijoje* nurodyta, kad mūsų komentuojamame epizode minimas dvaras priklausė Elko seniūnui Melchiorui iš Ripių. Atkasta tame pilkapyje viena iš urnų buvusi nuvežta į Karaliaučių ir laikyta kurfiursto bibliotekoje.

52 *BRMŠ*, t. 3, p. 89.

*****pastebėjo lauke prie kelio daug kruopščiai supiltų kalnelių*: Vienoda apvali arba pailga kalvelių forma leido iš išorės atskirti žmogaus rankų padarytus pilkapius nuo natūraliai atsiradusių gamtos kalvų: 4 pav. Prūsų pilkapiai Semboje, viršutinėje (I) ir vidurinėje (II) paveikslėlio dalyje už centrinio pilkapio kairėje matome daugiau vienodų pilkapių⁵³. K. Hartknocho Plaviškių pilkapyno aprašymas yra autentiškas, – to niekas iki jo nedarė.

******kad pro šalį važiuojantys galėtų dažniau prisiminti žmogaus mirtingumą*: Abejonę kelia autoriaus *memento mori* atžvilgiu interpretuojamas prūsų mirusiųjų laidojimas laukuose, neva turint tikslą – keliaujančiam pro šalį praeiviui priminti mirtį. Nuo priešistorinių laikų, kai buvo supilti šie kapai, iki XVII a., kai Hartknochas į juos žvelgė nuo kelio, vietovė galėjo pasikeisti. Tą pažymi ir M. Pretorijus⁵⁴.

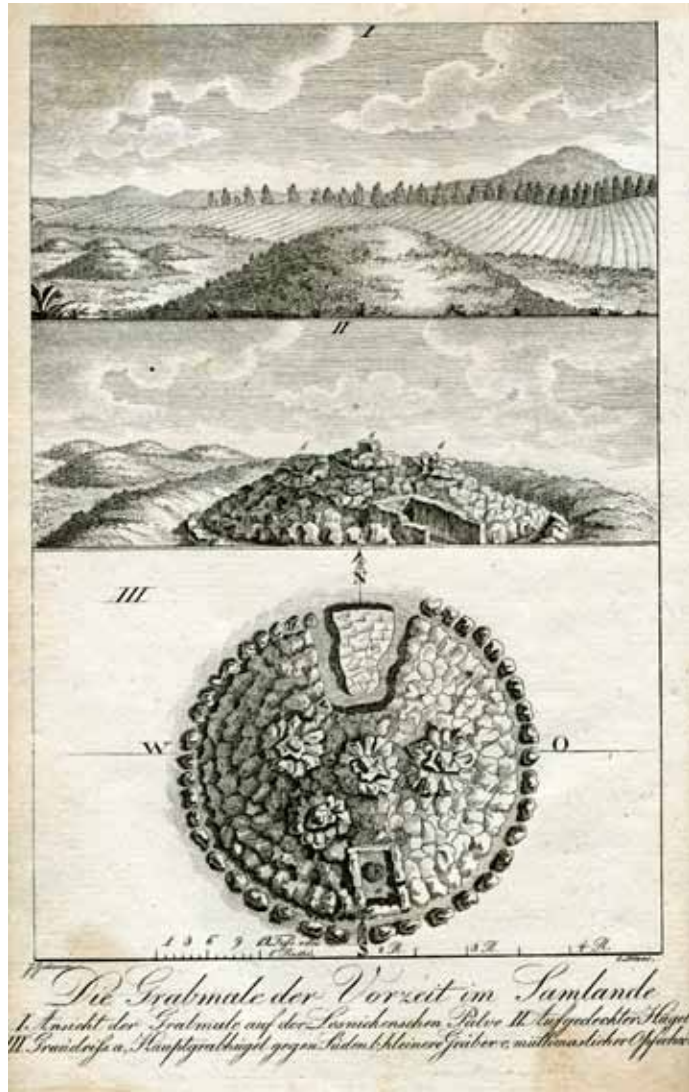
******radau vieną priešais kitą sustatytus du didelius akmenis iš vidaus, stropiai nutašytus*: Nuo žalvario amžiaus baltai mirusius laidodavo pilkapiuose, apjuostuose akmenų vainikais. Pelenai būdavo supilami į urnas ar be jų. Siekdamas įrodyti prūsų mirusiųjų kremavimą K. Hartknochas pasitelkia jam žinomas XVI – XVII a. Rytų Prūsijoje atidengtus palaidojimus. Pasakoja, kad urnos būdavo užkasamos specialiai supiltame kalnelyje (pilkapyje), nurodo viename lauke buvus daug tokių kalnelių – ištaisą pilkapyną. Pats apžiūrėjo Plaviškių kapinyną, vieną pilkapį netoli esančio dvaro kasinėjo, rado dviejų didelių aptašytų akmenų konstrukciją, pritaikytą ur-

noms pridengti. Reikia manyti, jog šie dideli akmenys buvo sutvirtinti viršūnėmis taip, kad sudarytų skliautą, po kuriuo turėjo stovėti urnos. Kadangi lietuvių istoriografijoje apie prūsų palaidojimus rašyta mažai, o tai svarbu, norint suvokti senąją prūsų pasaulėžiūrą, šios K. Hartknocho užrašytos žinios taip pat yra reikšmingos. Duomenų pateikimas skatino Hartknocho įpėdinius – Prūsijos šviesuolius domėtis tiek urnomis, tiek akmenų konstrukcijomis, apie tai rašyti. Antai praėjus 35 metams po K. Hartknocho mirties ano meto visus atkastus prūsų palaidojimus aprašė K. F. Reuschas, pažymėdamas, kad dideli pilkapių akmenys taip sumaniai būdavo nuskelti ir sujungti tarpusavyje, kad nebereikėjo tam naudoti kitų priemonių – kalkių ar molio. Kad akmenys tikslingai būdavo nuskeliami pritaikant juos vieną prie kito vėliau patvirtino Wilhelmas Gaerte, Karaliaučiaus „Prussia“ muziejaus direktorius ir kt. K. F. Reuschas taip pat iš dalies paremia K. Hartknocho teiginį, kad urnos pilkapyje būdavo menkai užpiltos smėliu. Mat gylis nuo kalvos viršaus iki urnų būdavo įvairus: kartais visai nedidelis, ar didesnis, žmonių pasakojimu, nuo pusės iki pusanatro vyro ūgio. K. F. Reuschas rašo, kad kai kuriose Rytų Prūsijos vietovėse, audrai išjudinus žemę, dalis pilkapio nuslinkdavo, tada jo smėlyje vėjas gainiodavo gintaro karoliukus, išpustydavo vario ir geležies dirbinius bei pačią urną, kuriai šie daiktai priklausė. Taip atidengtą urną iškeldavo net čia žaisdami vaikai. Arba: vėjui išsklaidžius pilkapio smėlį pasimatydavo didžiuliai akmenys su urna tarp jų. Bet dažniausiai jas aptikdavo žmonės ardami laukus – sudaužydavo netyčia užkliudę plūgu, arba sunaikindavo nesuprasdami jų vertės. Kitas, vėlesnis autorius – Karlas Engelis nurodė, kad pilkapių XIX a. pradžioje Ryt-

53 Voigt, J. *Geschichte Preußens*, T. 1. Königsberg, 1827.

54 Pretorijus, M. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 2006, t. 3, p. 683.

6 pav. Priešistorinių laikų laidojimo paminklai Sembos krašte *Lesnickenschen Palve*, vario raižinys, kuriame trys to paties vaizdo projekcijos: I – Pilkapynas natūralioje aplinkoje tarp laukų, pirmame plane išryškintas apvalus pilkapis, kairėje jo pusėje matome kitus panašios formos pilkapius; II – atidengtas pilkapis iš šono; III – to paties pilkapiro projekcija iš viršaus, pažymėti a) pagrindinis palaidojimas pietų pusėje, b) mažesni – centre; c) spėjamas aukojimo židinys šiaurėje, Voigt, J. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*. Königsberg, T. 1, 1827, priešlapis.

prūsiuose išliko nebent miškuose, kadangi jie masiškai naikinti, vykdant tuo metu agrarinę reformą, apdirbant šiame krašte išdalintas žemes, tiesiant kelius⁵⁵. Pastaruoju atveju kelių grindimui buvo sunaudoti senųjų pilkapių akmenys. Mat pilkapius sudarydavo didžiulis akmenų kiekis (6 pav.): kelis kartus pilkapiai

būdavo apjuosiami akmenų vainikais, urnos taip pat: iš didelių skeltų pailgų akmeninių plokščių padarydavo joms stovėti specialias dėžės formos patalpėles (7 pav.). Neretai palaidojimo vietą – patalpėlę, kur padedamos urnos, iš apačios išgrįsdavo nedideliais lauko akmenimis, lyg skliautą iš tokių pačių akmenų padarydavo viršuje, aplink apstatydavo gana aukštu akmenų rentiniu. Kaip antai,

55 Engel, C. *Das Ostpreußischer Vorzeit*. Königsberg, 1935, S. 6.

7 pav. Atkastas pilkapis Ylavoje (dab. Ilawa, Lenkija), vario raižinys, kuriame tas pats vaizdas pateiktas dviem rakursais: kairėje pusėje iš priekio, pažymėtas A raide: palaidojimo centre didelė į smelį įspausta urna (B), joje žmogaus kauliukai ir sudrėkę pelenai, C ir D – mažesni įkapių puodeliai, E – stiklinis indelis ilgu kakleliu. Pilkapis surastas Prūsijos matininko Kristijono Reimerio. Vardindamas čia rastas įkapes jis pažymėjo, jog gelsvos spalvos nedideliame puodelyje D buvo įdėta 30 monetų – grašiai su kryžiais (orig.: *Creuz-Groschen*). Juos išsidalino pilkapi padėję atkasti darbininkai. K. Reimeriui teko dvi monetos, kurių vienoje pusėje *avers* buvo Ordino didžiojo magistro herbas su įrašu: *Magst. Michael Pri*, reverse – Ordino kryžius su užrašu: *Monet. Duorum Pru.* – Reimer, Chr. F. Entdeckung eines alten Preußischen Grabhügels, *Erleutertes Preussen*. Königsberg, T. 1, 1723, S. 782–786, įklija tarp S. 784–785.

XX a. trečiajame dešimtmetyje akmenų statinį, susidedantį iš didžiulių lyg siena akmenų vainikų su 90 cm aukščio akmeniniu rentiniu centre, atkasė W. Gaerte. Paprastai viename palaidojime urnų pristatydavo daug, jos būdavo išdėstytos ratu ar keliomis eilėmis, neretai tarsi įspaustos į smelį⁵⁶. Dažnas reiškinys būdavo ir pavieniai palaidojimai, tuomet minėtų akmeninių konstrukcijų nėra, puodas tik paremtas akmenimis: iš šonų, pastatytas ant akmens, viršuje uždengtas akmeniu (8: 2 pav.). Urnoje arba šalia jos randama kitų mažesnių puodelių (7 pav.), būna nesudegusių įkapių likučių: ginklų (sulaužyto kalavijo dalys, sulenktas ietigalis), žirgo aprangos

detalės (pentinai, kamanos, žąslai), žalvario papuošalai (apyrankių, segių, grandinėlių fragmentai, žiedas, smeigtukas, apdegę gintaro karolėliai), pasitaiko monetų. (7 pav.). Retsykiais, kai pilkapis surastas miške, apaugęs medžiais, šaknis įsiskverbėdavo į urnos vidų, todėl puode atsirasdavo skylutė, bet nuo to jis nesuduždavo, kadangi buvo suminkštėjęs dėl žemės drėgmės.

Tarp XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios K. F. Reuschui žinomų urnų nebuvo itin puošnių (su plačiomis ornamentuotomis juostomis, vaizdingais piešiniais, antropomorfinio pavidalo)⁵⁷. Iš pastarųjų užfiksuotas tik

56 Reusch, Chr. F. Nachricht von Preußischen Grabhügeln, S. 117.

57 Gimbutienė, M. *Baltai priešistoriniais laikais: etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*. Vilnius, 1985, p. 76, 78–82; *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, t. 4, 2009, p. 617.

8 pav. Pilkapių radiniai: Urnos (1–3, 7–14, 21), jų dangteliai (15–20) ir kai kurių įkapių likučiai (23–27), iš įvairių Rytų Prūsijos vietų. Reusch, Chr. F. *Nachricht von Preussischen Grabhügeln und Aschentöpfen, Erleutertes Preußen*. Königsberg, T. 3, 1725, iliustracija įdėta prieš p. 539.

vienas atvejis – prie Vyslos Dachau vietovėje atkastame pilkapyje, rasta keturiolika urnų, tarp kurių buvo viena taip vadinama veidinė: urnos dangtelyje įspausti du taškai lyg akys, puodo kaklelį puošė antkaklės imitacija, ašelėse, atstojančiose ausis, – vielos žiedai su įvertais mėlyno stiklo karoliukais⁵⁸. Šiaip visos jo suregistruotos urnos yra nesudėtingų profilių puodai, papuošti brūkšnelių, taškučių, zigzago linijomis (8: 2, 3, 10–13 pav.). Jie būna nužiesti iš vietinio molio, neretai su smėlio priemaišomis, besiskiriančių vienas nuo kito savo dydžiu, pločiu, dugnu, kuris būdavo apvalus, plokščias ar nusmailintas. Priklauso-

58 Reusch, Chr. F. *Nachricht von Preussischen Grabhügeln*, S. 580.

mai nuo molio savybių urnos būdavo įvairių spalvų: gelsvos, rudos, tamsiai pilkos arba juodos. Dažnai – su iškilium dangteliu, kuriame padaryta piršto dydžio skylutė, M. Gimbutienės spėjimu, skirta vėlei iškelti⁵⁹. Rečiau pasitaikydavo urnų, kurios vietoj dangtelio pridengtos nuskeltu lauko akmeniu.

Lietuvių tyrinėtojai yra konstatavę Rytprūsių teritorijos ir Vakarų Lietuvos degtintinių kapų panašumą, pabrėžę jų vietinę baltiškąją kilmę⁶⁰.

59 Gimbutienė, M. *Baltai priešistoriniais laikais*, p. 80.

60 Ten pat, p. 72,78; Volkaitė-Kulikauskienė, R. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius, 2001, p. 170; *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, p. 617.

***** *Caperneur* – lie. *kapurnai*. Šiuo žodžiu autorius įvardija visą pilkapy-
ną. K. Hartknocho amžininkas ir bičiulis
M. Pretorijus panašų žodį vartoja prūsų
pilkapiui, pridurdamas, kad vietos žmo-
nių kalba tai – *piliūkštis*: „*Capurnen* oder
Leichbergen“, „*Capurnen* oder/ *Piliūkštis*,
i.e. *Begrebniissteten*“⁶¹. Johannes Voigtas
1827 m. pažymi, jog palaidojimo vietos
senovės prūsų vadintos *kapurnais* (*Ka-
purnen*), ir kad šis žodis nebuvo pamirštas
Rytprūsiose, XIX a. I pusėje⁶². Vytautas
Mažiulis jį kildina iš prūsų kalbos, atstato
formas: *kapurnā/ *kapernā – kaubury-
(iškilimas), kalva, kalnelis, pilkapis, kapas,
kapinės⁶³.

***** *ąsočius, iškastus iš kapų*: apie
prūsų paprotį į vėlyvesnius nei degintiniai, –
griautinius kapus dėti alaus ąsotį, duonos
kepalą, kad mirusysis galėtų numalšinti alkį
ir troškulį, rašo ne tik Jonas Maleckis – San-
deckis, kurį nurodo K. Hartknochas, bet ir
kiti XVI a. autoriai (Lukas Davidas, Motie-
jus Strijkovskis, Jonas Lasickis). Mirusiajam į
kapą įdėtų alaus ąsočių Rytprusių gyventojai
atkasdavo ne tik XVII a. antroje pusėje, kaip
liudija K. Hartknochas, o taip pat daug metų
prieš jį ir po jo. Antai Lukas Davidas, 1583 m.
rašė, kad šalia žmonių palaikų būdavo ran-
damas didelis ąsotis, sandariu dangčiu. Jį
nuėmę rasdavo plėvele aptraukto alaus, kurį
susirinkusieji išgerdavo, sakydami, kad tokio
gero alaus gyvenime nebuvo ragavę⁶⁴. Pana-

šiai 1722 m. pažymėjo K. F. Reuschas: jam
žmonės pasakoję kartą atkasę pilkapi, jame
radę pilną ąsotį alaus, padengtą viršuje stora
plėvele. Radusieji tvirtino alų išgėrę – jis
buvęs gero skonio, labai stiprus⁶⁵.

Baigiamosios pastabos

Apibendrinant pasakytina, kad Kristupo
Hartknocho knygoje „Senoji ir naujoji
Prūsija“ baltiško tikėjimo relikto aptikta
nedaug – tik keletas, bet jie yra reikšmingi,
norint geriau suvokti senąją baltų pasaulė-
žiūrą. Tad prie anksčiau pastebėtųjų – lietu-
viškos maldelės fragmento: „O Wespocie
Dewe Pergubrios...“ ir Pikulio vardo, kuriuo
būdavo gąsdinami vaikai, – reikia prijungti
XVII a. išlaikytą archajinį barstukų kaip die-
vybių supratimą ir su tuo glaudžiai susijusį
K. Hartknocho nurodytą taikymą tabu šei-
vamedžiui draudžiant pjauti ir laužti jo šakas
vien dėl tikėjimo, kad po tuo krūmu esanti
nuolatinė barstukų buveinė. Tai unikalus
faktas, autoriaus girdėtas iš vietos žmonių,
gyvenusių Lietuvos-Lenkijos pasienyje. Ir
vertingas reliktas senosios prūsų religijos,
kurioje šėivamedis laikytas šventu. Dėl to
šventa tapdavo kiekviena atskira šio augalo
šaka. Šis tikėjimas savo prigimtimi priklauso
bendresnei baltiškajai tradicijai, kurios vienas
ryškiausių bruožų – miškų ir medžių sakra-
lumas, savitai modifikuota forma pasireiškęs
XIX a. – XX a. I pusės liaudies papročiuose
Lietuvos kaime, kuomet su medžių (ąžuolo,
beržo) bei krūmų (kadagio, šermukšnio, die-
medžio) šakomis būdavo atliekami maginiai
veiksmai, norint apsisaugoti nuo blogio.

61 Pretorijus, M. *Prūsijos įdomybės*, p. 662, 682.

62 Voigt, J. *Geschichte Preussens*. Königsberg, T. 1, 1827,
S. 370.

63 Mažiulis, V. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas: I–K*.
Vilnius, 1993, p. 114–117.

64 *BRMŠ*, t. 2, p. 297.

65 Reusch, Chr. F. *Nachricht von Preussischen Grab-
hügeln*, S. 579.

Kitas K. Hartknocho knygoje užfiksuotas baltų religijos reliktas – gyvačių gerbimas Rytprūsiuose ir kaimyninėje Žemaitijoje. Čia gyventojai globoja gyvates – maitina ir neleidžia jų skriausti, bet nesimeldžia, neatlieka su jomis apeigų, kaip maždaug dar tuo pačiu metu pasitaikė pavienių atvejų Didžiojoje Lietuvoje. Paprastai šis reliktas šaltinių būna geriau paliudytas Lietuvoje ir Latvijoje. Todėl svarbu yra tai, kad jis nurodytas ir XVII a. Prūsijoje.

Visi trys baltų tikėjimo reliktai XVII a. pasiekė transformuoti, be to, K. Hartknocho užrašyti vien kaip trumpi pastebėjimai, įterpti tarp jo pasakojimų apie senąją prūsų religiją.

K. Hartknochas buvo mokslininkas, tegu ne šių dienų, bet XVII a. supratimu. Apie senąją baltų religiją jis rinko duomenis, juos sistemino, lygino, apibendrino. Priėjo originalių išvadų, kurias nūdienos mokslininkas gali paneigti ar akceptuoti. Prie pastarųjų priskirtinas sintetinis jo teiginys apie gyvatės ir išdubusio ažuolo sąsają, būdingą senovės baltų pasaulėžiūrai. Pagrindą pripažinti jį teisingu duoda mūsų sutelkta įvairiopa liaudies meno, etnologijos, istorinių rašytinių šaltinių medžiaga apie rumbuotus (su angomis) ir drevėmis medžius, jų svarbą senovės baltų buityje ir religijoje, sakralizavimą, drevėse ir uoksuose lokalizuojant dievus; apie specifines mazgų formas augaliniuose lietuvių liaudies ornamentuose, religinio centro Romovės ažuolą ir daugelį kitų duomenų, kurių visuma sudaro tradicinę sistemą su joje darniai įsi-

komponuojančiu gyvatės – ažuolo dėmeniu.

K. Hartknocho moksliniams interesams priklausė domėjimasis senovės prūsų pilkapiiais. Savo knygoje jis informuoja apie kitų atkastas urnas, aprašo savo paties Sembos krašte atidengtą pilkapį, su jame aptikta dviejų didelių sujungtų akmenų konstrukcija. Taip jis motyvuoja mirusiųjų kremaviną senovės Prūsijoje, iki tol buvusį nušviestą vien rašytinių šaltinių. Tokie autentiški K. Hartknocho ieškojimai davė tėvynainiams stimulą ne tik toliau kasinėti pilkapius, bet juos aprašyti, kreipiant dėmesį tiek į urnas tiek į tai, kaip jos palaidotos. Praėjus pusketvirto dešimtmečio po jo mirties pilkapių temą pratęsė Kristupas Friedrichas Reuschas straipsnyje „Apie kapus ir laidojimo urnas Prūsijoje“. Šis straipsnis yra ir rašytinis šaltinis, kuris buvo pristatytas bei cituotas šioje mūsų publikacijoje.

Turint omenyje K. Hartknocho kad ir lakoniškai pateiktus baltų religijos reliktus XVII a. Prūsijoje, taip pat jo plačią prūsų religijos apžvalgą, apimančią dievus, šventvietes, aukojimus, šeimos – vestuvių, laidotuvių – bei kitas apeigas, kalbos dalykus, o be to, puikias Rytų Prūsijos miestų graviūras, kuriose A. Vyšniauskaitė aptiko vertingų etnografinių elementų iš lietuvių praeities, galima teigti, kad K. Hartknocho knyga „Senoji ir naujoji Prūsija“ yra vertingas veikalas baltų senovei, jų dvasiniam paveldui pažinti. Dėl tos priežasties jį derėtų išversti ir paskelbti lietuvių kalba.

Literatūra

Altpreußische Biographie, hg. im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landeskunde von Christian Kroolman, T. 1. Marburg/ Lahn: N. G. Elwert Verlag, 1974; T. 2, 1967.

Hartknoch, Chr. *Alt – und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile/ In derer erstem von deß Landes vorjäger Belegenheit und Nahmen/ wie auch der Völker/ so darinnen von dem Teutschen Orden gewohnet/ Uhrankunfft, Lebens – Beschaffenheit/ Sprache/ Religion/ Hochzeiten/ Begräbnissen/ Haushaltung/ Kriegsrüstung/ Republic und andere Sitten und Gewohnheiten: In dem andern aber von deß Teutschen Ordens Ursprung/ desselben/ wie auch der nachfolgenden Herrschafft vornehmsten Thaten und Kriegen/ Erbauung der Städte/ der itzigen Imwohner Uhrsprung/ Religion/ Müntzordnung/ Rechten und Polizeywesen gehandelt wird. Auß vielen alten so wohl als neuen/ einheimischen als außwertigen Scribenten/ Privilegien und andern Documenten/ so theils gedruckt/ theils geschrieben in verschiedenen vornehmen Bibliotheken und Archiven deß Landes vorhanden sind/*

Mit sonderbahrem Fleiß zusammen getragen/ Durch M. Christophorum Hartknoch deß Thornischen Gymnasii Professorem, Franckfurt und Leipzig. In Verlegung Martin Hallervorden/ Buchhändlern in Königsberg, Anno MDCLXXXIV.

BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sud. N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, t. 1, 742 p., 2001, t. 2, p. 821, 2003, t. 3, p. 839.

Balsys, R. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės ir dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006, p. 448.

Beresnevičius, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001, p. 214.

Beresnevičius, G. Gamta ir šventumas. Senovės lietuvių religijos „gamtiškumo“ klausimu, *Senovės baltų kultūra: Gamta ir religija*. Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 64–92.

Engel, C. *Aus ostpreußischer Vorzeit*. Königsberg: Gräfe und Unzer Verlag, b.m. (Vorwort 1935), S. 153.

Gimbutienė, M. *Baltai priešistoriniais laikais: etnogenėzė, materialinė kultūra ir mitologija*. Vilnius: Mokslas, 1985, p. 192.

Gaerte, W. Ein Hügelgrab im Schutzbezirk

Dammwalde im Staatsforst Fritzen, Kreis Königsberg, *Zeitschrift der Altertumgesellschaft Prussia*, 1930, Heft 29, S. 98–103.

Jocys, V., Dionizo Poškos Baublys ir jo simbolinis paplitimas Lietuvoje, *Žemaičių kultūros savastys: Nuo Vilniaus kalvų prie Baublio slenksčio*. Vilnius: Šilalės kraštiečių draugija, 2012, p. 35–60, 65–76.

Jonynas, A. *Lietuvių folkloristika iki XIX a.* Vilnius: Vaga, 1984.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1991, t. 15, p. 1187, 1996, t. 17, p. 1079.

Mažiulis, V. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas: I–K*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 114–117.

Mažosios Lietuvos enciklopedija. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas; Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009, t. 4.

Miltakis, E. Prūsų dievas Patrimpas Simono Grunau kronikoje, *Senovės baltų kultūra: Sakralieji baltų kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, p. 161–175.

Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, parengė ir paaiškino mus parašė Batūra R., iš lotynų kalbos vertė

Valkūnas L. Vilnius: Versus aureus, 2005, p. 304.

Piškinaitė-Kazlauskienė, L., *Bitininkystė Lietuvoje (XVI–XX a. pirmoje pusėje)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, p. 175.

Pretorijus, M. *Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla/Deliciae Prussiae oder Preussische Schaubühne*, parengė Lukšaitė I., Girdzijauskaitė M., Drevello S., Čiurinskas M., vertė Kilius J., Jürgen B., Čiurinskas M. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, t. 3, 2006, p. 808.

Reimer, Chr. Entdeckung eines alten Preussischen Grabhügels, *Erleutertes Preußen oder Auserlesene Anmerkungen über verschiedene, zur Preussischen Kirchen – Civil und Gelehrten – Historie gehörige besondere Dinge, woraus die bissherigen Historien – Schreiber theils ergänzt, theils verbessert. Auch viele unbekannte Historische Warheiten ans Licht gebracht werden; Aus alten Urkunden/ und meist geschriebene Nachrichten gesammet und herausgegeben von Einigen Liebhabern der Geschichte des Vaterlandes*, Tomus 1, Anno 1723, bei Martin Hallervords Erben, S. 782–786.

Reusch, Chr. F. Nachricht von Preußischen Grabhügeln und Aschentöpfen, *Erleutertes Preußen...*, Tomus 3, 1725, S. 539–582; Tomus 4, 1726, S. 79–143.

Stela, E. *Apie Prūsijos senybes*, vertė Čiurinskas M., įvadą ir komentarus parašė Beresnevičius G. Vilnius: Aidai, 2004, p. 128.

Tarybų Lietuvos enciklopedija. Vilnius:

Vyriausioji enciklopedijų redakcija, t. 1, 1985, p. 675.

Usačiovaitė, E. *Augimo samprata senojoje lietuvių kultūroje*. Vilnius: Versus aureus, 2005, p. 287.

Usačiovaitė, E. Kristupas Hartknochas apie prūsų religiją, *Senovės baltų kultūra: Tai, kas išlieka*. Vilnius: Kronta, 2009, p. 39–68.

Usačiovaitė, E. Motiejus Strijkovskis apie lietuvių pagonybę: aukojimas dievams, *Kultūrologija: Istorinės vietos, atmintys, tapatumai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2010, p. 107–139.

Vyšniauskaitė, A. *Lietuviai IX a. – XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 195.

Voigt, J. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*. Königsberg, im Verlage der Gebrüder Bornträger, 1827, T. 1.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius: Vaga, 2001.